

Põhjasõja peegeldusi ühes toonases reisialbumis¹

KATRE KAJU

PhD, Rahvusarhiiv

Põhjasõda oli üks paljudest sõjalistest konfliktidest, mis mõjutas tugevalt varauusaegset poliitilist korraldust, ühiskonda ja kultuuri selle eri ilmingutes. Ametlik kirjavahetus ja diplomaatilised dokumendid, suurema ja väiksema mõjupiirkonnaga teadaanded, lepingud ja muud ametlikud dokumendid, tolleaegne ajalookirjutus ja varane publitsistika ning teised allikatüübid pakuvad kõige rohkem infot. Samavõrd olulised on ühelt poolt eri laadi isiklikud dokumendid, mis peegeldavad üksikisikute elu ning suuremate või väiksemate ajaloosündmuste mõju sellele – päevikud, isiklik kirjavahetus, juhutrukised, reisipäevikud või -albumid –, teiselt poolt aga filosoofilised, pedagoogilised, riigiõpetuslikud jm kirjutised, mille koostamist ja sisu mõjutas tookordne ühiskond ning mis omakorda avaldasid mõju ühiskonnale ja valitsenud vaadetele. Sõda mõjutas varauusajal kahtlemata kõiki nimetatud allikaliike, ent siin olgu osutatud vaid ühele, Riia püha Jüri kiriku tulevase pastori Adam Andreae reisialbumile, mida hoitakse Tartus Ajalooarhiivis.²

Kuidas Andreae ise suhtus alanud Põhjasõjasse või laiemalt

¹ Artikkel on valminud ETFi uurimistoetuse nr 7861 toel.

² Adam Andreae reisialbum (1696–1702), EAA. 1393-1-99.

Euroopas valitsenud keerulistes oludesse, peegeldub ühes tema pulmadeks trükitud luuletuses. Nimelt parafraseerib Thorni gümnaasiumi professor ja visitaator Martin Böhm oma pulmaluuletuses peigmees Adam Andreae sõnu, mille kohaselt nad elavad sõja- ja haigusohude ning pidevate hädade keskel.³ Andreae reisialbumis leiduvad sissekanded ei peegelda omaniku sellist pessimistlikku seisukohta tema kaasaegsete olude suhtes, ent mõnes sissekandes puudutatakse käimasolevat Põhjasõda või vihjatakse sellega kaasnevatele ohtudele. Nendest tulebki juttu.

Kuna reisialbumitest on Eesti ajalookirjanduses võrdlemisi vähe juttu olnud,⁴ tuleks enne Põhjasõja peegelduste käsitlust lühidalt selgitada, mis oli reisialbum ja kuidas seda kasutati. Eesti kultuuriloos on reisialbumeid peetud väga marginaalseks nähtuseks, mida kinnitab ka selle märksõna puudumine üldkäsitlustest, entsüklopeediatest ja sõnaraamatutest.⁵ Esimesena on seda kultuurinähtust isoleerimustanud Vello Helk: „Umbes 16. sajandi keskel hakkas levima komme, et noored aadlikud ja kodanikuseisusest üliõpilased, kes rei-

³ *Vivere nos dices belli morbique periclis / Septos, assiduis expositosque malis (Tedaē Nuptiales In Festo Nuptiali, Qvod Vir plurimum Reverendus, Clarissimus atque Doctissimus Dominus M. Adamus Andreae Pastor Ecclesiae ad D. Georgii, Cum Virgine Florentissima ac Lectissima Hedwig Volters Rigae Ao. 1704. d. 5. Maji solenniter celebrabat, Accensae a Fautoribus et Amicis Torunensibus, Tedaē Martiales aversantibus (Rigae [1704]), [Originaal Läti Ülikooli akadeemilises raamatukogus].*

⁴ Kuni viimase ajani oli eestikeelses kirjasõnas reisialbumeid lühidalt käsitletud vaid Vello Helk, kuid kõik tema asjaomased kirjutised on ilmunud väliseesti ajakirjanduses: Vello Helk, „Album amicorum. Reisialbumitest ja nende eestikeelsetest sissekannetest“, *Tulimuld*, 1973, 3, 141–150; Vello Helk, „Album amicorum. Reisialbumitest ja nende eestikeelsetest sissekannetest. (Järg [1])“, *Tulimuld*, 1973, 4, 205–211; Vello Helk, „Album amicorum. Reisialbumitest ja nende eestikeelsetest sissekannetest (Järg [2])“, *Tulimuld*, 1974, 1, 24–29; Vello Helk, „Album amicorum II“, *Tulimuld*, 1975, 1, 28–31; Vello Helk, „Album amicorum III“, *Tulimuld*, 1977, 3, 150–154; Vello Helk, „Lisandusi perekond Hornungi kohta“, *Tulimuld*, 1992, 42, 51–53. Reisialbumeid on oma uurimuste jaoks kasutanud nt Arvo Tering ja Indrek Jürjo, ent nende jaoks on tegemist olnud sekundaarsete allikatega ja seetõttu mainitakse albumeid vaid põgusalt, vt nt Arvo Tering, *Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1651–1800*, Scripta archivi historici Estoniae (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2008), 24; Indrek Jürjo, *Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819* (Tallinn: Riigiarhiiv, 2004), illustratsioon lk 256 juures. Siinse artikli autori doktoritöö on aga seni ainus eestikeelne käsitlus, kus on keskendunud ühe albumi analüüsile: Katre Kaju, *Vive hodie, cras vivere serum est: humanistlik-kristlik haridustraditsioon ja Riia pastori Adam Andreae reisialbum (1696–1702)*, Dissertationes studiorum Graecorum et Latinorum universitatis Tartuensis, 5 (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2011).

⁵ Vt Kaju, *Vive hodie*, 25.

Illustratsioon 1. Embleem *Memento mori* (Gabriel Rollenhagen, *Selectorum emblematum Centuria secunda* (Utrecht, 1613), nr 34)

reisialbumite teemal: „Nimelt on reisialbumid (*Philothecae*) raamatukesed, mis koosnevad puhtast paberist või kõige peenemast pärgamendist [ja] kuhu kuulsad mehed ja sõbrad kirjutavad oma nime, millele eelneb sageli mõni sügavmõtteline mõteteira, millele [omakorda] on sageli lisatud isegi *symbolum*, embleem või mõni muu pilt, omanikule tunnismärgina austusest ja lugupidamisest või reisialbumiomanikule mälestuseks nii endast kui ka igapäeva- elus ja õpingute ajal üheskoos läbielatud või tunnistusena vastastikusest heasoovlikkusest ja armastusest.”⁷ Need mõned read Vello Helgilt ja Michael Lilienthalilt annavad üldjoones pildi, millise nähtusega oli varauusajal tegu, ent kaugeltki mitte selle nähtuse kõigist tahkudest ega leviku (nii geograafilise kui ka ajalise) mastaapsusest.

⁶ Helk, „Album amicorum“, 141.

⁷ Michael Lilienthal, *Schediasma Critico-Literarium De Philothecis varioque earundem Usu Et Abusu, vulgo von Stamm-Büchern* (Regiomonti, 1712), 5. Reisialbumi mõiste kohta vt ka Kajau. *Vive hodie*, 25–27.

sisid välismaale oma hariduse täiendamiseks ja teiste maade ja rahvaste ning nende keelte ja kommete tundmaõppimiseks, oma reisipaunas kaasa võtsid väikese albumi tühjade lehtedega, millelele reisi keskel kogunes pühendusi ja mälestussõnu uutelt sõpradelt ja tuttavatelt – ka tähtsatelt isikutelt, keda teel või õpingutel kohati.”⁶

Vello Helgilt pärineb ka reisialbumi eestikeelne termin. Varaseim reisialbumi definitsioon aga pärineb 1712. aastast ja selle sõnastas Michael Lilienthal oma dissertatsioonis, mis on teadaolevalt esimene teadustöö

Reisialbumi pidamise komme oli tõenäoliselt saanud alguse 1540. aastatel reformatsiooniaegses Wittenbergis: teadaolevalt oli Martin Lutheril komme kirjutada piibli- või lauluraamatusse pühenduseks mõni piiblitsitaat, millele järgnes selle kirjakohta selgitus. Selle mõjul hakati ka teistelt reformaatoritelt, eelkõige Philipp Melancthonilt, raamatute ette või taha köidetud tühjadele lehtedele või ka kokkumurtud paberilehtedele pühendust nõutama. Tõenäoliselt tudengite vahendusel see komme kinnistus ja levis kiiresti teistesse, eelkõige protestantlikesse piirkondadesse ning pärast 1555. aastat suurenes reisialbumite hulk plahvatuslikult: reformaatorite ja Wittenbergi professorite kõrval hakati pühendusi küsima ka teistelt, nii tuntud kui ka vähem tuntud isikutelt ja kaastudengitelt. Üsna pea ilmusid käibele nn ettetrükitud reisialbumid vapikilpide ja kuulsate sententsidega, nõnda et sissekandjal jäi vaid lasta vapipilt koloreerida või sententsile oma allkiri ja kuupäev lisada. Nimetatud raamatutüüpide (piibel, lauluraamat, ettetrükitud reisialbum) kõrval muutusid XVI sajandi teisel poolel reisialbumina eriti populaarseks embleemiraamatud,⁸ eelkõige Itaalia juristi Andrea Alciato oma, mida anti varauusajal välja kümneid kordi ja mis oli eeskujuks arvukatele hilisematele embleemiraamatutele. Ent reisialbumina võidi kasutada ka nt antiikautorite väljaandeid või muid omaniku jaoks olulisi raamatuid. Harvadel juhtudel oli reisialbumina kasutusel mõni käsikiri. XVI sajandi lõpul hakati reisialbumina eelistama tühjade lehtedega köidetud raamatukest, esialgu oktaavformaadis, XVII sajandi

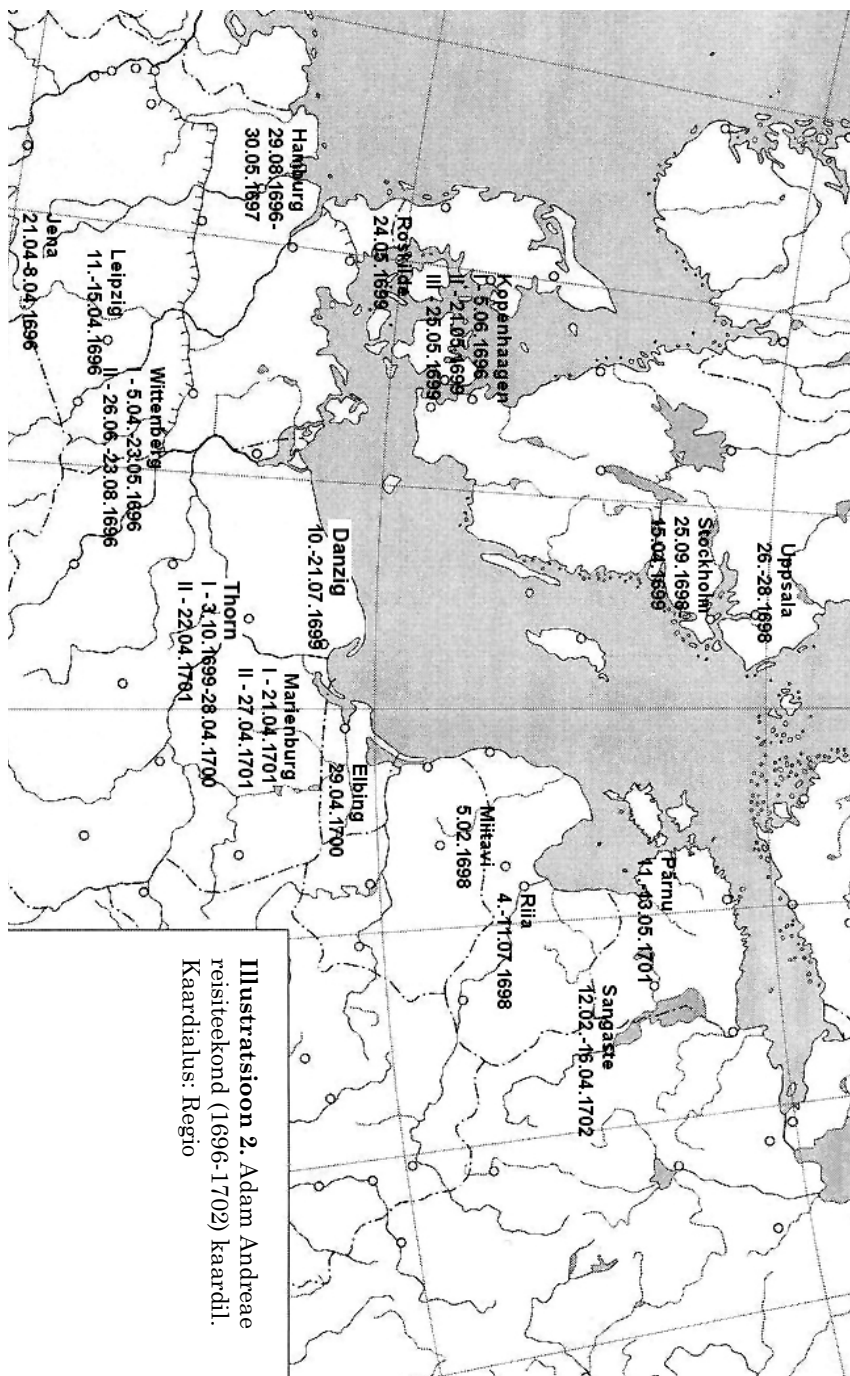
⁸ Embleem kui XVI sajandi algul tekkinud kirjandus- ja kunstžanr koosneb pildist (*pictura, imago*), sententsilisest pealiskirjast (*lemma*) ja enamasti ladinakeelsest selgitusepigrammist (*explicatio*). Embleemi keskne osa on allegooriline pilt teatud kohast, taimest, loomast, sündmusest inimese elus, piibli- või mütoloogilise stseeniga. Paljudel embleemidel kujutatud motiividega seostus aegamisi terve embleemaatiline tähendusväli, nõnda et ühte motiivi või pilti võis kasutada eri kontekstis. Et pilti peidetud sügavamalt, allegoorilist sisu ning pildi ja pealiskirja seost esile tuua, loodi selgituseks epigramm. Paljudel juhtudel on traditsioonilist embleemi laiendatud pikemate proosaselgitustega, kus on toodud hulk argumente ja tsitaate esitatud mõtte tõenduseks, mõnikord aga koosneski selgitus vaid proosatekstist. Embleemiraamatute mõju barokk-kirjandusele oli väga tugev, neid soovitati kasutada nii luuletajatel, kõnemeestel kui ka pastoritel. Embleemaaatika mõju võib näha paljudes eluvaldkondades, see peegeldub nii ilmalikus kui ka religioosses kirjanduses ja maalikunstis, sein- ja laekunstist, tarbekeraamikas ja kahlitel, medalitel jne. Embleemiraamatute kujunemisloo ja eesmärkide kohta vt *Emblemata: Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts. Taschenausgabe*, hrsg. von Arthur Henkel und Albrecht Schöne (Stuttgart, Weimar 1996), IX–XX; eesti keeles lühidalt vt Kaju, *Vive hodie*, 39–41.

algusest alates põikoktaavformaadis. On arvatud, et niisugune muutus andis omanikule suurema vabaduse oma albumit ise kujundada.⁹

Esialgu kasutati reisialbumi kohta nimetusi *album amicorum* [sõbraalbum], *philotheca* [sõbrakogu], *philothecon* [sõbrakogu], *thesaurus amicorum* [sõprade varamu] jne; Michael Lilienthal on esitanud veel sellised nimetused nagu *liber mnemonicus* või *memorialis* [mälestusraamat], *gazophylacia literaria* [kirjanduslik varasalg], *armamentorium eruditum* [õpetatud arsenal], *musaeum literarium* [kirjanduslik museion], *theatrum eruditorum* [õpetlaste teater/areen] ja *ara mnemosines* [mälestuse altar].¹⁰ 1573. aastal tuli koos trükitud reisialbumitega kasutusele nimetus *Stammbuch*, mis saksa kultuuriruumis kinnistus sajanditeks sedalaadi raamatute nimetusena. Et

⁹ Reisialbumite ja nende pidamise kombe kohta vt Werner Wilhelm Schnabel, *Das Stammbuch: Konstitution und Geschichte einer textsortenbezogenen Sammelform bis ins erste Drittel des 18. Jahrhunderts*, Frühe Neuzeit, 78 (Tübingen, 2003); Richard Keil, Robert Keil, *Die deutschen Stammbücher des 16. bis 19. Jahrhunderts: Ernst und Scherz, Weisheit und Schwank in Original-Mittheilungen zur deutschen Kulturgeschichte* (Berlin, 1893); Wolfgang Klose, „Stammbücher — eine kulturhistorische Betrachtung“, *Bibliothek und Wissenschaft*, 1982, Nr 16, 41–67; *Stammbücher als kulturhistorische Quellen*, hrsg. von Jörg-Ulrich Fechner, Wolfenbütteler Forschungen, 11 (München, 1981); *Wittenberger Gelehrtenstammbuch. Das Stammbuch von Abraham und David Ulrich benutzt von 1549–1577 sowie 1580–1623*, hrsg. durch das Deutsche Historische Museum Berlin, bearbeitet von Wolfgang Klose, unter Mitwirkung von Wolfgang Harms, Chris L. Heesakkers, Rolf Max Kully, mit einem Nachwort von Wolfgang Harms und Christine Harzer (Halle, 1999) (<http://www.dhm.de/texte/stammbuch/pdf/WGSB.pdf> (02.08.2011)); Gilbert Heß, „Literatur im Lebenszusammenhang: Text- und Bedeutungskonstituierung im Stammbuch Herzog Augusts des Jüngeren von Braunschweig-Lüneburg (1579–1666)“, *Mikrokosmos*, 67 (Frankfurt am Main, 2002); Christiane Schwarz, „Studien zur Stammbuchpraxis der frühen Neuzeit: Gestaltung und Nutzung des Album amicorum am Beispiel eines Hofbeamten und Dichters, eines Politikers und eines Goldschmieds (etwa 1550 bis 1650)“, *Mikrokosmos*, 66 (Frankfurt am Main, 2002); Vello Helk, „Stambogsskikken i det danske monarki indtil 1800: med en fortegnelse over danske, norske, islandske og slesvig-holstenske stambøger samt udlændinges 407 stambøger med indførsler fra ophold i det danske monarki“, Odense University studies in history and social sciences, 237. (Odense, 2001); Walther Ludwig, „Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur. Das Album des Heinrich Carlhack Hermeling (1587–1592)“, *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, Dritte Folge*, Bd. 274 (Göttingen, 2006); Walther Ludwig, „Beispiele interkonfessioneller Toleranz im 16.–18. Jahrhundert. Zwei humanistische Stammbücher und die christlichen Konfessionen“, *Noctes Neolatinae. Neo-Latin Texts and Studies*, 14 (Hildesheim e.a., 2010) jne.

¹⁰ Vt Lilienthal, *Schediasma critico-literarium*, 3–4; vt ka Schnabel, *Das Stammbuch*, 18–20. Albumi, *album amicorum*’i, *Stammbuch*’i jt mõistete ning nende sisu kujunemise kohta vt pikemalt Schnabel, *Das Stammbuch*, 275–303; Kaju, *Vive hodie*, 25–26.

Illustratsioon 2. Adam Andreae reisiteekond (1696-1702) kaardil. Kaardialus: Regio

Stammbuch'e mitte segi ajada suguvõsaraamatutega, kasutati algul nende kohta näiteks selgitavat nimetust *Stamm- oder Gesellenbüchlein*, kusjuures *Geselle* ei tähista siin mitte käsitöölist, vaid pigem teatud sotsiaalsesse kihti kuulujat.¹¹

Reisialbumite vähest uuritust Eestis võib põhjendada mitmeti, esmalt sellega, et senises ajalookirjutuses on keskendunud enamasti poliitilisele, agraar- ja majandusajaloole; teiseks siinse ajalookirjutuse (sh ka kirjandus- ja kultuuriloo) eesti keele ja eestlaste-kesksusega — reisialbumi puhul oli tegemist kõrgemate ühiskonnakihtide, st enamasti sakslaste seltskonna- ja kultuurielu nähtusega, mis eestlasi üldjuhul ei puudutanud; kolmandaks aga säilinud reisialbumite vähese hulgaga. Seni teadaolevalt on Eestis säilinud 36 reisialbumit, mis on hoiul Eesti Ajaloomuuseumis (suurim kogu), Eesti Ajalooarhiivis, Tartu Ülikooli raamatukogus ja Eesti Rahvusraamatukogus. Kas mõni album asub ka erakogus, selle kohta pole infot.¹²

Käesoleva kogumiku seisukohalt pakuvad huvi eelkõige siinsed Rootsi-aegsed albumid, mida on Eestist teada vaid kolm. Varasem neist kuulus Holsteini-Gottorpi hertsogi Venemaa-saatkonna tõlgile Johann (Hans) Arpenbeckile ja seal leidub Saksa vürstide, saatkonnakaaslaste, poliitikute, vaimulike jpt, sh nii poliitiliselt kui ka kultuuriloos oluliste isikute sissekandeid.¹³ Arpenbecki album sisaldab sissekandeid aastaist 1632–1681 ega paku seega Põhjasõja kontekstis mingit huvi, kui, siis vaid võrdlusmaterjalina Kolmekümneaastase sõja, Vene-Rootsi sõja jt toleaegete sõjaliste konfliktide kajastamise kohta. Kaks ülejäänud Rootsi-aegset albumit pärinevad XVII–XVIII sajandi vahetusest. Tartu *Academia Gustavo-Carolina* teoloogiatudengi ja hilisema Valga pastori Johann Gerngrosi album sisaldab sissekandeid aastaist 1699–1702, kuid esialgse vaatluse

¹¹ Klose, „Stammbücher“, 45, 48–49; Lilienthal põhjendab nimetust *Gesellenbuch* sellega, et neid kasutasid enamasti noored (*juvenes*).

¹² Vt Kaju, *Vive hodie*, 11–13, 19.

¹³ EAM (Eesti Ajaloo Muuseum), F 114-1/7a. Arpenbecki albumis sisalduvaid sissekandeid ei ole seni sisuliselt uuritud, selle asemel on püütud neid siduda saatkonna reisiteekonna ja Arpenbecki elukäiguga või on lihtsalt osutatud silmapaistvamatele sissekannetele, vt Vello Helk, „Baltische Stammbücher und Alben mit Eintragungen aus dem Baltenland vor 1800“, *Ostdeutsche Familienkunde*, 1976, Bd. 7:1, 265–273, Bd. 7:3, 329–336, Bd. 7:4, 377–385, siin 269; Dirk Erpenbeck, „Das Album des Revaler Bürgers Hans Arpenbeck, Dolmetscher der holsteinschen Gesandtschaft nach Persien“, *Ostdeutsche Familienkunde*, 1977–1979, Jg. 25–27, Bd. 8, 131–139, 161–168, 193–198; Kaju, *Vive hodie*, 73–75.

põhjal pole seal Põhjasõjaga haakuvaid ülestähendusi.¹⁴ Samast ajast on pärit ka Riia eeslinnas asunud püha Jüri kiriku hilisema pastori Adam Andreae reisialbum, mida kasutati aastail 1696–1702 ja mille sissekandjate ring kattub osaliselt Gerngrosi omaga.¹⁵ Kui Gerngros viibis vaid Liivi-, Kura- ja Saksamaal, siis Andreae reisi-geograafia oli ulatuslikum, hõlmates veel Rootsit, Taanit ja kuninglikku Preisimaad.

Siinses artiklis käsitletakse Riia pastori Adam Andreae reisialbumi sissekandeid, mis kajastavad mingil moel Põhjasõja sündmusi. Es-malt aga mõni sõna Andreae ja tema albumi kohta. Adam Andreae (1672–1709) oli Riias pärit köösneripoeg, kes pärast õpinguid kohalikus lütseumis ja gümnaasiumis ning vahepeal Vilniuse ülikooli immatrikuleerumist suundus Saksamaale Jenasse ja Wittenbergi teoloogiat õppima.¹⁶ 1696. aastal omandas ta Wittenbergis magistrakraadi, 1699. aastal jutlustas Stockholmis kuningas Karl XII ees ning 6. novembril 1701 ordineeriti ta Pärnus krahv Fröhlichi rügemendi pastoriks. Mõni kuu hiljem, 28. märtsil 1702 kutsuti ta Riiga püha Jüri kiriku pastoriks. 5. mail 1704 abiellus Andreae Riias kaupmehetütre Hedwig Voltersiga ning sellest ühendusest sündis kaks poega, Melchior ja Georg Christoph.

Andreae album kajastab tema õpingute lõppu Jenas ning lühe-maid ja pikemaid peatusi Leipzigis, Wittenbergis, Hamburgis, Riias, Stockholmis, Uppsalas, Kopenhaagenis, Roskildes, Danzigis, Thornis, Elbingis, Marienburgis, Pärnus ja Sangastes aastail 1696–1702. Sissekanded Andreae albumis on ajastule omaselt ning tema hariduse ja sotsiaalse positsiooni tõttu valdavalt ladinakeelsed, ent leidub ka kreeka- ja heebreakeelseid, prantsus- ja saksakeelseid, lisaks

¹⁴ TÜR KHO, F 7, s 38. Samamoodi kui Arpenbecki puhul ei ole ka Gerngrosi albumit ega seal leiduvaid pühendusi sisuliselt uuritud, W. Schlüter on peatähelepanu pööranud personaaliale ja albumiomaniku sidemetele pietistlike ringkondadega, vt W. Schlüter, „Das Stammbuch des stud. theol. Joh. Gerngros“, *Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft*, 1899, 113–136; Helk, „Baltische Stammbücher und Alben“, 272; Helk, „Album amicorum“ (Järg [1]), 208; Kaju, *Vive hodie*, 75–77.

¹⁵ EAA, 1394-1-99; Helk, „Baltische Stammbücher und Alben“, 271–272; Helk, „Album Amicorum“ III, 152; Helk, „Stammbogsskikken i det danske monarki“, 298; Kaju, *Vive hodie*.

¹⁶ Kas Andreae õppis tõepoolest Vilniuse ülikoolis või andis end sinna immatrikuleerudes ainult ülikooli jurisdiktsiooni alla, ei ole teada.

itaalia-, poola-, hollandi-, rootsi- ja soomekeelseid ning ruunikirjas tekstikatkeid. Tekstiliste pühenduste kõrval on albumis veel üks emblemaatiliste joontega sullejoonis ja üks koloreeritud embleem. Sissekanded paiknevad albumis hierarhiliselt nagu toona tavaks, st kõige ees on kõrgeima sotsiaalse positsiooniga isiku, seejärel ülikooli- ja gümnaasiumiprofessorite, pastorite, linnaametnike ja Euroopas laiemalt tuntud isikute (*Respektperson*, *Repräsentationsperson*) ning kõige viimaks tudengite sissekanded. Pühenduseks valitud tekstikatke hulgast domineerivad ootuspäraselt antiikautorite tsitaadid (populaarseimad Seneca ja Cicero), neile järgnevad piiblitsitaadid (olulisimad lähtekohad on psalmid ja Pauluse kirjad) ning üllatuslikult varauusaegsetelt, st kaasaegsetelt autoritelt pärit tekstikatked. Tsiteeriti veel vanasõnu ning keskaegseid tekste ja autoreid; mõni sissekandja oli vaevaks võtnud ise luua sissekandeteksti või osa sellest. Hulga tsitaatide päritolu aga ei õnnestunud kindlaks teha ning nii mõnigi neist võib osutada mõne kaasaegse autori tekstikatkeks.¹⁷

Kaasaegseid konkreetseid poliitilisi sündmusi või isikuid peegeldavaid sissekandeid leidub reisialbumites väga harva, seevastu religioossed seisukohad või erimeelsused kajastuvad neis märksa sagedamini, kõige enam aga leidub üldisi eetilisi seisukohavõtte, millest mõningaid on võimalik siduda tookordsete oludega.¹⁸ Seda, et reisialbumites on vähe kajastatud kaasaegseid olusid, saab seletada mitmeti. Esmalt reisialbumitraditsiooni algusega: kuulsate reformaatorite sissekanded koosnesid sageli mõnest piiblitsitaadist ja nendele järgnenud teoloogilisest selgitusest. Teiseks oli paljude reisialbumisissekannete eesmärk algusest peale anda omanikule üldkehtivaid eetilisi käitumisjuhiseid, nõnda et albumist kujunes aja jooksul isiklik sententsikogu või florileegium.¹⁹ Kolmandaks võib päevapoliitiliste sündmuste vähesust põhjendada Euroopa nii protestantlikes kui ka kato-

¹⁷ Andreae elukäigu, õpingute, reisiteekonna, sissekandjate ja sissekandetekstide kohta vt Kaju, *Vive hodie*.

¹⁸ Vt nt Walther Ludwig, „Der Dreißigjährige Krieg und Schweden in drei zeitgenössischen Stammbüchern deutscher Studenten“, *Neulateinisches Jahrbuch. Journal of Neo-Latin Language and Literature*, Bd. 10, hrsg. von Marc Laureys und Karl August Neuhausen (Hildesheim e.a. 2010), 225–260, siin 259.

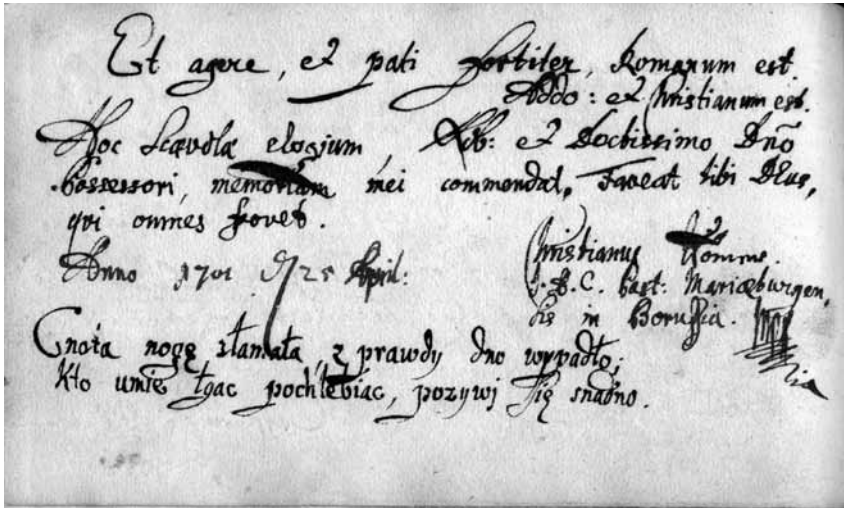
¹⁹ Florileegiumide kohta üldiselt ja Eestimaal vt Maris Valtin, Kristi Viiding, „Florileegium Eestimaa humanistlikus kirjakultuuris. Nicolaus von Hövelni *Proverbia quaedam et sententiae*...“, *Keel ja Kirjandus*, 2011, Nr 11, 821–841. Florileegiumide tähtsuse kohta reisialbumite jaoks vt ka Kaju, *Vive hodie*, 38–39, 296.

liiklikes piirkondades valitsenud humanistliku haridusparadigma ja *res publica litteraria* kontseptsiooniga (albumiomaniku ja sissekandja sooviga näidata oma kuuluvust sellesse fiktiivsesse, ent tegelikkuses ometi toimunud kooslusesse), mis on kahtlemata tihedalt seotud kahe eelnimetatud aspektiga. Mainitud aspektide kõrval oli oluline ka (igavene) mälestus, mida rõhutas XVI sajandi keskpaiku juba Philipp Melanchthon: reisialbumi omanikud saavad nii hiljem meenutada, mil lal ja kus nad on viibinud, ning sissekanded annavad tunnistust selle kohta, kellega omanikud on sõbralikult koos elanud ja kellega neid seob tõeline sõprus. Reisialbumisisesekanded meenutavad tarku õpetusi, kuulsate meeste nimed õhutavad nende eeskuju järgima ning kirjapandud mõtteterad annavad tunnistust sissekandja meelelaadist.²⁰ Seega ei olnud ajutise loomuga päevapoliitikal, sh sõdadel, olgu see nii rahvusvaheline ja suuri rahvahulki mõjutav kui tahes, reisialbumites kindlat kohta. Võrdluseks olgu öeldud, et sõjad ei mõjutanud kuigi-võrd ka gümnaasiumide ega ülikoolide õppetööd — see jätkus oma tavalist rada pidi.²¹

Andreae albumi 122 sissekandest vähemalt 27 (osa sissekandeid on dateerimata) pärinevad Põhjasõja ajast. Enamikus neist sõjategevust ei mainita, ka vihjamisi mitte. Nii näiteks ei puuduta seda teemat 1701. aasta mais ei Pärnu professorid ega tudengid ega ka 1702. aasta aprillis Rootsi sõjaväe laagris Sangastes viibinud pastor Olaus Galle. Tema sissekande võib aga käsitletud surma- ja inimeleu hapruse teema tõttu siiski otseselt seostada käimasolnud sõjaga. Vähem või rohkem otseseid viiteid sõjategevusele leidub vaid seitsmes sissekandes: pühendustekstis on sõjale osutatud kahel korral, allkirjas aga kuuel korral. Sõja temaatika ilmub Andreae reisialbumisse 1701. aasta aprillis vahetult enne tema lahkumist kuninglikult Preisimaalt — varasemad sõjasündmused Liivimaal, sh Saksi ja Poola vägede tungimine Liivimaale 1700. aasta veebruaris ning Riia piiramine samal aastal siin otsesõnu ei kajastu (kuigi Christian Römeri epigramm võib just viimasele viidata), nagu ka muud Liivimaa

²⁰ Melanchthoni tsitaati vt R. Keil, *Die deutschen Stammbücher*, 9; vt ka Schnabel, *Das Stammbuch*, 253–260.

²¹ Ludwig, „Der Dreißigjährige Krieg“, 233. Sõja mõju kohta õpilaste ja üliõpilaste arvule gümnaasiumitüüpi koolides ja ülikoolides vt nt Tering, *Eesti-, liivi- ja kuramaalased*, 46–55, 110–161, 225–286, 297–335.

Et agere, et pati fortiter, Romanum est.
Adde: et Christianum est.
Hoc Lavdia elogium, Ab: et Doctissimo Dno
Possessori, memoriam mei commenda, faciat tibi Deus,
qui omnes servet.
Anno 1701 25 April.
Christianus Komme.
B.C. bast. Mariaburgen,
in Borussia.
Croia roge stamata z prawdy Dno wyprado;
Kto wiec taac pochlebiac, pozrywaj ję snadno.

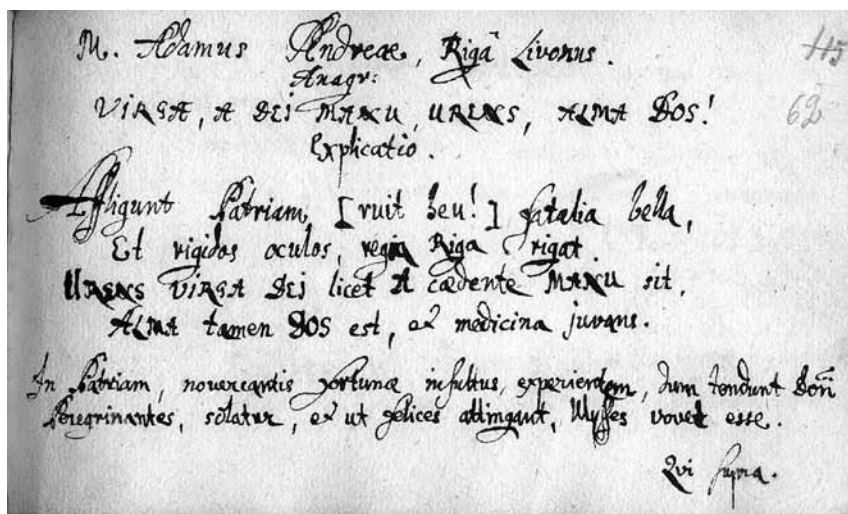
Illustratsioon 3. Christian Römeri kaheleheküljeline sissekanne Adam Andreae reisialbumis 25. aprillist 1701 (EAA, 1393-1-99, l. 114p)

sõjasündmused (nt Narva lahing, Koknese piiramine ja vallutamine jne). Kuninglikku Preisimaad ja eelkõige Thorni 1700.–1701. aastal, mil Andreae veel seal viibis, sõda otseselt ei puudutanud, ehkki Saksi vägede liikumine tekitas seal probleeme, küll aga peegelduvad sõda ja selle koledused luulevihikus, mille Thorni-tuttavad koostasid Andreae pulmadeks 1704. aastal.²²

Järgnevas vaadeldakse kronoloogilises järjestuses esmalt pühendus-tekstides leiduvaid viiteid sõjale, seejärel allkirjades. Käsitletakse ka selliseid pühendusi, kus otseselt sõjale ei osutata, ent sissekande aeg ja koht annavad sellele kas uue või sügavama tähenduse. Enne kui asuda vaatlema sõjateemalisi sissekandeid, tasub juhtida tähelepanu üpris märkimisväärsele asjaolule: enamik neist, kes on otseselt sõda puudutanud, olid pastorid (4), üks oli tõenäoliselt teoloogilise haridusega²³ ning ühe hariduse ja sotsiaalse positsiooni kohta pole lähemaid

²² Vt Christian Kelch, *Liivimaa ajaloo järg*, tõlkinud Ivar Leimus (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009), 135; *Tedae Nuptiales In Festo Nuptiali*. Vt ka Kaju, *Vive hodie*, 64–65.

²³ Sellele osutab Martin Böhmi 1705. aastal Thornis ilmunud trükis „Septem decades thesium, de Vocatione ministrorum ecclesiae” [Staatsbibliothek zu Berlin]; Gadebuschi järgi aga omandas Böhm 1685. aastal Jenas filosoofiadoktori kraadi, vt Friedrich Konrad Gadebusch, *Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung, Erster Theil* (Riga 1777), 82.

Illustratsioon 4. Christian Römeri kaheleheküljeline sissekanne Adam Andreae reisialbumis (EAA, 1393-1-99, l. 115)

andmeid. Et just pastorid puudutasid päevakajalisi sündmusi, on ootuspärane, kuna oma ameti tõttu olid nad ühed informeeritumad isikud ning neil lasus ka kohustus kirikus ametlikke teateid edastada.²⁴ Enamik sõda käsitlevatest Thorni-sissekannetest asub lähestiku ja on tehtud ka lähedastel kuupäevadel. See annab alust oletada, et sõja teema neis, eelkõige allkirjades, on sissekandjaid vastastikku mõjutanud või oli vahetult enne seda jõudnud Thorni uudiseid sõjast ning tee peal valitsevaist ohtudest, mis peegeldusid albumis.

25. aprillil 1701 kirjutas Andreae albumisse kaheleheküljelise sissekande Marienburgi kiriku pastor Christian Römer.²⁵ Tema kaksiksissekande struktuur on äärmiselt läbimõeldud ja põhineb paralleelismil, sõnamängul ning *figura etymologica*l. Sisu ja stiilivõtete alusel võib Römeri sissekande jaotada kaheks: sissekandja pool (l. 114p) ja adresaadi ehk Andreae pool (l. 115). Põhjasõjast lähtudes pakub eelkõige huvi tema sissekande teisel lehel asuv ning Andreae nimel rajanev anagrammluuletus, sest seal osutatakse otsesõnu sõjategevusele Liivimaal:

²⁴ Kaarel Vanamõlder, „Kas Kelch luges ajalehti?“, *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil III*, koostanud Enn Küng, Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, 17 (24) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009), 118–154, siin 131–132.

²⁵ EAA, 1394-1-99, l. 114p–115. Römeri sissekande eri osade kohta vt Kaju, *Vive hodie*, 169–171, 210, 240–242, 269–270.

M. Adamus Andreae, Riga Livonus.

Anagr.

VIRGAE, [!] A DEI MANU, URENS, ALMA DOS!

Explicatio

Affligunt Patriam [ruit heu!] fatalia bella,

Et rigidos oculos, regia Riga rigat.

URENS VIRGA DEI licet A caedente MANU sit,

ALMA tamen DOS est, et medicina juvans.²⁶

Römer ei viita oma epigrammis ühelegi konkreetsele ajaloosündmusele, ent *urens virga* [põlev vits] võib osutada asjaolule, et 1700. aasta veebruaris põletati Saksi ja Poola vägede lähenedes Riia eeslinnad ühes kirikutega maha, sealhulgas püha Jüri kirik, kus Andreae paari aasta pärast pastorina ametisse asus. Römer võis silmas pidada ka mõnevõrra hilisemaid sündmusi: 1700. aasta augustis-septembris piirasid ja pommitasid Poola-Saksi väed Riiat,²⁷ kuid 1701. aasta esimestel kuudel ei olnud Riia all suuri sõjasündmusi, millele Römer oma epigrammis viidata võiks, ehkki võimaliku kallal tungi puhuks tehti korduvalt ettevalmistusi. Spilve lahingu ajaks 1701. aasta juulis oli Andreae aga kindlasti juba Liivimaal, kus ta sel ajal täpselt viibis, kas Pärnus, Sangastes või hoopis kuskil mujal, ei ole teada. *Virga Dei* [Jumala vits], millel tõenäoliselt põhineb fraas *urens virga*, tähendab XVII sajandi grammatikate ja sõnaraamatute (Rossihnius, Gutsclaff, Göseken) järgi katku,²⁸ ent seda võidi kasutada ka muude suuremate õnnetuste kohta, nagu nt sõda või näljahäda. Kas Römer osutab siin eeslinnade põletamisele, katkule või mõnele muule Riia tabanud hädale või haiguspuhangule 1700.–1701. aastal, ei ole kindel. Kelch ei maini oma kroonikas neil aastail ühtegi märkimisväärset häda, mis oleks seotud Riiaga. Samas võib

²⁶ Magister Adam Andreae, liivimaalane Riia / Anagrammi abil: / PÖLETAV VITS, JUMALA KÄEST, TOITJA AND! / Selgitus: / Õnnetust toovad sõjad laastavad isamaad [oh häda, ta langeb!] / ja kuninglik Riia niisutab karme silmi. / Olgugi, et PÖLETAV VITSahoop tuleb JUMALA lõovast KÄEST, / on see siiski TOITJA AND ja aitav ravim.

²⁷ Vt Kelch, *Liivimaa ajaloo järg*, 53, 86–87, 89, 100; Christian August Berkholtz, *Beiträge zur Geschichte der Kirchen und Prediger Riga's. Erste Abtheilung. Geschichte der einzelnen Kirchen, nebst chronologischem Verzeichniß der Prediger und statistischen Auszügen aus den Kirchenbüchern* (Riga, 1867), 125.

²⁸ Arvo Krikmann, *Fräseoloogiline aines eesti vanimais grammatikates ja sõnastikes* (Tallinn, 1986), 13, 16.

tegemist olla ka viitega mõnele Põhjasõja alguse ajalehele või hoopis poliitilisele pamfletile, kus olenevalt poolest õigustati või põhjati ühe vaenupoole (Poola, Saksimaa, Rootsi ja Venemaa) sõjategevust.²⁹

Teised sissekandjad ei osuta oma pühenduse põhiosas nii otsesõnu kaasaegsetele poliitilistele sündmustele, küll aga varjatult, eelkõige viitab alanud Põhjasõjale Elbingi Maarja kiriku pastor Nicolaus Tolckemit, ent nt Taani ja Norra kuninga õukonnavaimuliku Peder Jesperseni valitud tsitaat võib osutada pingetele Taani ja Rootsi vahel, mis pärast Andreae Taanist lahkumist 1699. aasta mai lõpus kulmineerusid mõni kuu hiljem järjekordse sõjalise konfliktiga.³⁰ Otsesemalt ilmuvad viited kaasaegsetele poliitilistele oludele aga allkirjadesse, kus kirjutajad näivad kasutavat mõnevõrra suuremat vabadust kui pühenduse tekstis. Teiste hulgas osutab ka Römer oma teise pühenduse ehk eespool tsiteeritud epigrammi allkirjas Liivimaad tabanud hädadele, neid täpsemalt nimetamata.

Römeri anagrammluuletuse puhul tuleks kõrvalepõikena osutada selle olulisimale stiilikomponendile. Nimelt mängib ta seal Riia linna nimega, kasutades juba Lüübeki Arnoldi „Slaavlaste kroonikast” ja Läti Henriku kroonikast tuntud kõlamängulist etümoloogiat *Riga* – *rigare* [kastma, ristima],³¹ peale selle on siin mängitud kõlaliselts sarnaste sõnadega *regius* [kuninglik] ja *rigidus* [karm, tahumatu]. Riia nime etümoloogiaga mängimine võib olla otsene viide mõnele

²⁹ Ametlike ladinakeelsete ja rahvuskeelsete sõjaõigustuste ning pamflettide sihtrühma ja leviku kohta vt nt Pärtel Piirimäe, *The Just War in Theory and Practice. Legitimations of Sweden's Conflicts during the Great Power Period* (Diss. Cambridge 2006), 67–73. Nt Kelch on oma kroonikas korduvalt tsiteerinud või parafraaseerinud eri vaenupoole propagandistlikke kirjutisi, vt Kelch, *Liivimaa ajaloo järg* ja Ivar Leimuse eessõna samast lk V–VI; vt ka Pärtel Piirimäe, „Johann Reinhold von Patkuli poleemilised kirjutised“, *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil III*, koostanud Enn Küng, Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, 17 (24) (Tartu, 2009), 155–187; Vanamõlder, „Kas Kelch luges ajalehti?“, 134, 137–143.

³⁰ Jesperseni sissekande kohta vt Kaju, *Vive hodie*, 200–201; EAA, 1394-1-99, l. 46. Tolckemiti sissekande kohta vt altpoolt.

³¹ Vt Kaspar Kolk, „Lüübeki Arnold. Liivimaa pööramisest“, *Tuna*, 2004, 1, 70–83, siin lk 81, Kaspar Kolk, „Lüübeki Arnold. Liivimaa pööramisest II“, *Tuna*, 2004, 2, 37–57, Kaspar Kolgi kommentaari Riia nime etümoloogia kohta ja võrdlust Henriku kroonika vastava kohaga vt Kolk, „Lüübeki Arnold II“, 44; *Henriku Liivimaa kroonika*, tõlkinud Richard Kleis (Tallinn, 1982), ptk IV.5, lk 34–35; sama etümoloogia nagu Henrik on oma kroonikas esitanud ka Christian Kelch, vt Christian Kelch, *Liivimaa ajalugu*, tõlkinud Ivar Leimus (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2004), 44.

XVI–XVII sajandil tuntud kroonikale või ajaloo teosele.³² Kas Rõmer ise oli lugenud Henriku kroonika mõnd käsikirja, on kaheldav, kuigi mitte võimatu³³ – trükkis ilmus see alles 1740. aastal –, kõige tõenäolisemate vaheallikatena tulevad kõne alla eelkõige Lüübeki Arnoldi kroonika 1659. aasta väljaanne, aga ka Christian Kelchi kroonika 1695. aastal ilmunud esimene osa.³⁴

Sõjateemat on käsitletud ka Christian Rõmeri esimeses sissekandes, ent mitte nii teravalt. Pealegi puudub sellel otsene seos kuningliku Preisimaa, Liivimaa ja Põhjasõjaga. Nimelt on Rõmer seal tsiteerinud ja laiendanud fraasi Titus Liviusi teosest „Ab urbe condita“: *Et agere et pati fortiter, Romanum est. Addo: et Christianum est* [Vapralt tegutseda ja kannatada on roomlaslik. Lisan: see on ka kristlaslik]. Tsitaat on pärit peatükist, kus vaenlaste leerist tabatud roomlane Mucius Cordus, lisanimega Scaevola, pani oma parema käe tulle, tõendamaks oma mehisust. Seda tsitaati võib tõlgendada mitmest aspektist, ent sõjaga seoses näib olulisim olevat uusstoitsistlik *constantia* kontseptsioon: jääda kõigi hädade kiuste seesmiselt meeleskindlaks.³⁵

³² Arnoldi kroonika oli trükkis ilmunud juba XVI sajandil ning 1659. aastal oli Lübeckis välja antud uus trükk, vt Kolk, „Lüübeki Arnold“, 74. Millised autorid olid oma kirjutistes Henriku kroonikale toetunud, vt Enn Tarveli sissejuhatusest: *Henriku Liivimaa kroonika*, 13; vt ka Ivar Leimuse eessõna Kelchi kroonikale: Kelch, *Liivimaa ajalugu*, XCV–XVII.

³³ Nt Thomas Hiärne oli tsiteerinud nimetatud lõiku Henriku kroonikast ja Kelch omakorda on kasutanud Hiärne käsikirjalist kroonikat, vt selle kohta Thomas Hiärn, *Ehst-, Lyf-, und Lettlaendische Geschichte nach der Originalhandschrift herausgegeben und im Drucke besorgt von Dr. C. E. Napiersky. (Monumenta Livoniae Antiquae: Sammlung von Chroniken, Berichten, Urkunden und andern schriftlichen Denkmalen und Aufsätzen, welche zu Erläuterung der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's dienen*, 1 (Riga, Dorpat, Leipzig, 1835), 73; Kelch, *Liivimaa ajalugu*, XVI.

³⁴ *Chronica Slavorum Helmoldi, Presbyteri Bosoviensis, et Arnoldi, Abbatis Lubecensis, In quibus res Slavicae [et] Saxonicae fere a tempore Caroli Magni usque ad Ottonem IV. seu, ad ann. Ch. MCCIX. exponuntur. Henricus Bangertus e. MSS. Codicibus recensuit, et Notis illustravit* (Lubecae, Sumptibus Statii Weselii, Literis Jacobi Hinderlingii, 1659); Christian Kelch, *Liefländische Historia, oder Kurtze Beschreibung der Denkwürdigsten Kriegs- und Friedens-Geschichte Esth-Lief- und Lettlandes; Vornehmlich in sich begreifend einen kurtzen Bericht von den Nahmen, Entheilung und Beschaffenheit der Provintz Liefland, Theils aus Ein- und Ausländischen Geschicht-Schreibern, zusammen getragen und in fünf Büchern abgefasset, Von Christiano Kelchen, Pastore zu St. Johannis in Jerwen* (Verlegt Johann Mehner, Buchhändler in Revall, im Jahr 1695).

³⁵ EAA, 1394-1-99, l 114p; Livius, *Ab urbe condita* 2.12.9: *Hostis hostem occidere uolui, nec ad mortem minus animi est, quam fuit ad caedem; et facere et pati fortia Romanum est* [Vaenlasena tahtsin vaenlast tappa ning suremiseks ei ole mul vähem julgust kui tapmiseks: vapralt tegutseda ja kannatada on roomlaslik]; Kaju, *Vive hodie*, 169–171.

Elbingi Maarja kiriku pastor ja konsistooriumi seenior Nicolaus Tolckemit on kirjutanud Andreae albumisse tsitaadi kreeka ajaloolaselt Thukydidest: „Rahu ajal ning üldise heaolu mõjul on nii riikidel kui ka üksikisikuil paremad mõtted, sest nad ei satu olukordadesse, mis neid sunnivad vastupidiselt oma tahtele toimima.”³⁶ Tolckemiti kirjutatu on küll suhteliselt üldine eetilis-poliitiline mõtteavaldus ja sõda siin otseselt ei mainita, kuid ajaline kontekst, 28. aprill 1701, ning tsitaadis peituv vastandus osutavad ühemõtteliselt alanud Põhjasõjale. Sissekande tingitus konkreetseist ajaloolis-poliitilistest oludest ilmneb selgelt ka tõsiasjast, et Thukydidest ei olnud reisialbumites kuigivõrd armastatud autor.³⁷ Selle tsitaadi põhjal võib aga oletada, et Andreae lahkus Thornist, kus ta oli selleks ajaks juba ligi kaks aastat viibinud, vastu oma tahtmist, kuigi biograafiliste andmete vähesuse tõttu ei ole võimalik seda kindlalt väita. Andreae Thornituttavate koostatud luulekogumik Andreae pulmadeks ei aita seda oletust kinnitada: ehkki tema lahkumist kuninglikult Preisimaalt on küll mainitud, ei puudutata kordagi selle motive.³⁸ Ka Andreae reisialbumi sissekannetes ja nende allkirjades ei valgustata Andreae Thornist lahkumise tegelikke tagamaid. Oma sissekande allkirjas Tolckemit sõja teemat ei puuduta, kuid soovib Andreaele õnnelikku kodumaale tagasipöördumist (*felicis in Patriam reditus*), mis oli koju tagasi pöörduva isiku albumis võrdlemisi sage fraas. Pühendusteksti sõjateemast lähtudes võib sellise soovi kirjutamise siduda sissekandja teadlikkusega sõjaga kaasnevatest, tavalisest suurematest ohtudest.³⁹

Stenboki rügemendi pastori Olaus Galle sissekandes, mis on tehtud 16. aprillil 1702 Sangastes, ei ole sõjale kordagi otseselt viidatud, ent ümbritsev aeg-ruum annab tema kirjutatule, mida võib vaadelda üldkehtivate käibetõdede ja soovitusena, konkreetsema ja elulisema

³⁶ EAA, 1394-1-99, l. 91; Richard Kleisi tõlge: *Kreeka kirjanduse antoloogia* (Tallinn, 1964), 432–433. Selle sissekande analüüsi vt Kaju, *Vive hodie*, 131–132.

³⁷ Nt reisialbumikataloogis „Repertorium Alborum Amicorum” (<http://www.raa.phil.uni-erlangen.de/> (02.08.2011)), kus on registreeritud üle 20 000 reisialbumi ja üle 82 000 sissekande, on seni tehtud kindlaks vaid üheksa Thukydidese tsitaati.

³⁸ *Tedae Nuptiales In Festo Nuptiali*.

³⁹ Ajastule tüüpilisi ilukirjanduslikke kirjeldusi Kolmekümneaastase sõja ajal teedel valitsenud ohtude kohta vt nt Hans Jakob Christoffel von Grimmelshausen, *Saksa Simplicissimuse seiklused, teisisõnu: ühe veidra vagabundi elulugu, kel Melchior Sternfels von Fuchshaim nimeks, et kus ja mis moel ta siia ilma sündis ning mida siin nägi, õppis, oma nahal tunda sai ja kannatas, nagu sellestki, miks ta siinsest ilmast vabatahtlikult loobub*, tõlkinud Mati Sirkel (Tallinn: Pegasus, 2010).

tähenduse.⁴⁰ Tema pühendus koosneb kahest osast, mille ainestik on surm ja inimeksistentsi haprus. Galle alustab oma sissekannet vanasõnalise sententsiga *memento mori* ehk 'pea meeles surma', millel oli kristlikus kultuuris, eelkõige keskajal ja kujutavas kunstis (vrd nt Bernt Notke „Surmatantsu” fragmenti Tallinna Niguliste kirikus, vt ka illustratsiooni 1), aga ka varauusajal pärast Kolmekümneaastast sõda väga suur tähtsus.⁴¹ Tegemist on kristliku moraliseerivmanitseva meenutusega, et surma ees on kõik võrdsed ning et pärast surma tuleb viimne kohtupäev. Keskajal oli *Memento mori!* väga sageli kasutatud sentents ning XII sajandil kujunes välja omaette žanr, nn *memento mori* kirjandus. Surmast teadlikuna elamise kõrval osutab Galle oma sissekandega veel kahele olulisele keskaegsele teoloogilisele *locus*'ele, surema õppimisele ehk suremiskunstile (*ars moriendi*) ja maailmapõlgusele (*contemptus mundi*), mis kõik olid olulised just XVI–XVII sajandi albumites.⁴² XVII sajandi lõpuks nende *topos*'te tähtsus vähenes märgatavalt, kuid neid võib näha ka veel XVIII sajandi albumites. Viimased kaks peegelduvad Galle kirjutatud kaksikvärsis

Vivito, venturam valeas, ut vivere vitam

*vita viri ut ventus, vana vel umbra volat.*⁴³

Elama õhutamine ning surma meenutamine olid XVI–XVII sajandi ja XVIII sajandi alguse reisialbumites võrdlemisi sagedased teemad, ent epigrammi viimane rida omandab siinses sõja(laagri) kontekstis ning sõjaõnne püsimatuse tõttu tavapärasest aktuaalsema tähenduse.

Allkirjades leiduvad viited sõjale võib ajaliselt jaotada kaheks: 1) viis neist kirjutati Andreae albumisse aprillis 1701 mõni aeg enne tema

⁴⁰ EAA, 1394-1-99, l 55p; Galle sissekande analüüsi vt Kaju, *Vive hodie*, 220–221, 247–248.

⁴¹ Heß, *Literatur im Lebenszusammenhang*, 127.

⁴² *Ars moriendi* kohta vt *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 1–9 (Stuttgart, Weimar, 1999), siin Bd. 1, col. 1039–1044; *Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*, Bd. 1–8, hrsg. von Hans Dieter Betz u.a. (Tübingen, 1988–2005), siin Bd. 1, col. 795–796; surma kohta vt aga samas, Bd. 8, col. 427–445, sh *memento mori* kohta kunstis col. 445; *memento mori* kohta vt ka *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 6, col. 505–508. *Contemptus mundi* kohta vt *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 3, col. 186–194.

⁴³ Ela, ole terve, et suudaksid elada eelseisvat elu, [sest] inimese elu kaob nagu tuul või tühine vari.

lahkumist kuninglikult Preisimaalt; neli neist viidetest on kirja pandud Thornis ja üks Marienburgis; 2) üks viide on üles märgitud aga 1702. aasta veebruaris Rootsi vägede laagris Sangastes. Ka sisuliselt võib need allkirjad sama moodi grupeerida: esimeses osutatakse adressaadi kavatsusele lahkuda Thornist/kuninglikult Preisimaalt kas sõja tõttu või soovitakse talle (kõikvõimalikku) õnne või õnnelikku tagasijõudmist sõjas kannatavale kodumaale, teises peegeldub kibedus ebameeldiva olukorra ja vaenlase sõnamurdlikkuse pärast.

Esimene viide sõjale Andreae albumis on pärit 12. aprillist 1701. Thorni Maarja kiriku pastor Henricus Dzicowius on kirjutanud Vergiliuse tsitaadile *Durate, et Vosmet rebus servate secundis* [Kannatage ja pidage silmas õnne] järgnevas allkirjas muu hulgas järgmist: „ laastatud isamaa olukorda tuleb taluda vaga ja lepliku meelega ”⁴⁴ See fraas haakub otseselt eelneva Vergiliuse-tsitaadiga. Kannatlikkus oli varauusajal väga oluline mõiste, eriti koos Justus Lipsiuse uusstoitsistliku meeiekindluse (*constantia*) ideaaliga, teisalt oli *patientia* kristlikus lohutuskirjanduses, sh jutlustes tähtsal kohal. Nii tsitaadivaliku kui ka allkirja sõnavaliku puhul on Dzicowius tõenäoliselt lähtunud mõlemast, nii lohutuskirjandusest kui ka uusstoitsismi iseloomulikest seisukohtadest, mis sõja olukorras sobisid eriti hästi. Teisalt olid nii kannatlikkus kui ka kannatuste talumine juba varakult reisialbumites käsitletud teemad, mis siin on sõja oludes omandanud tavapärasest veelgi suurema kaalu.

Järgmisel päeval, 13. aprillil 1701 kirjutas Andreae albumisse Thorni Neustadti kiriku pastor Michael Ringeltaub, kes lõpetab oma allkirja sooviga, et albumiomanik jõuaks rahu ja tervelt omaste juurde.⁴⁵ Ehkki otsesesõnu siin sõjale ei osutata, on see aimatav vastupidise tähendusega sõnadest (*in pace ac sanitate*). Samalaadset põhimõtet näib oma pühendustekstiks Thukydidese tsitaati valides lähtunud olevat ka Nicolaus Tolckemit (selle kohta vt eestpoolt). Ringeltaubi allkirjast võib selgelt välja lugeda, et teekond Liivimaale oli täis mitmesuguseid ohte, ent täpsemalt neid ei nimetata. Tema valitud tsitaati (Cicero *Pietas est fundamentum omnium Virtutum* ehk 'vagadus on kõigi vooruste alus') aga erinevalt nt Dzicowiuse omast sõjaoludega siduda ei saa.

⁴⁴ EAA, 1394-1-99, l. 94; Dzicowiuse sissekande analüüsi vt Kaju, *Vive hodie*, 160–162.

⁴⁵ EAA, 1394-1-99, l. 93. Ringeltaubi sissekande analüüsi vt Kaju, *Vive hodie*, 145–146.

14. aprillil 1701 kirjutas Andreae albumisse seni kindlaks tegemata päritolu ja sotsiaalse positsiooniga Anton Plötz, kes nimetab albumiomanikku oma kõige armsamaks ja kõige laitmatumaks sõbraks. Oma pühenduse allkirjas ütleb ta otsesõnu, et Andreae kavatses Thornist pöörduda tagasi sõjast rõhutatud kodumaale.⁴⁶ Samamoodi kui Dzicowius osutab Plötz Liivimaa kannatustele, ent sõnavara selle väljendamiseks on mõlemal erisugune, esimene kasutab fraasi *patria afflicta*, teine *patria bello pressa*, ka puudub neist viide mõnele konkreetsele Põhjasõja-aegsele sündmusele. Plötzi sissekanne ei ole järgneva allkirjaga sisuliselt seotud, kuid ei ole võimatu, et sissekandeteksti valikut on siiski mõjutanud sõjasündmused: „See, kes on möödunud aegadest õppinud oleviku tühisust arukalt ja kristlikult tähele panema, seda ei rõhu liialt tänapäevased pahed ja hüved ei muuda teda võimetuks ennast valitsema.” Ei ole võimatu, et sõnu *praesentia mala*, mis tõlkes on edasi antud fraasiga 'tänapäevased pahed', võiks sõja kontekstis mõista nt sõjakannatustena.

16. aprillil 1701 kirjutas Andreae albumisse Thorni gümnaasiumi professor ja visitaator Martin Böhm.⁴⁷ Samamoodi nagu Ringeltaubi allkiri on Böhmi oma sõnastatud palvena ning ka sisu on neil sarnane, ent Böhmi oma on natuke informatiivsem. Nimelt ilmneb sealt, et kodumaale jõudmiseks peab Andreae vaenlaste keskelt läbi minema; samuti iseloomustab Böhm teda kui meest, kelle jaoks kodumaa heaolu on ülimalt oluline — kodumaaga seob ta oma allkirja ning pühenduseks kirjutatud tsitaadi Tacituse „Annaalidest”.⁴⁸ Neist Böhmi sõnadest võib välja lugeda, nagu oleks Andreae kodumaale naasnud missioonitundest, mis läheb vastuollu Nicolaus Tolckemiti Thukydidese-tsitaadist välja loetava informatsiooniga. Kes olid aga need vaenlased (*per medios hostes*), kelle hulgast Andreae pidi läbi minema? Kas saksid ja poolakad või hoopis venelased? Võimalik, et kõik kolm, ent samas ei pruukinud Böhm neist vaenupooltest ühtegi konkreetset silmas pidada.

25. aprillil 1701 kirjutas Marienburgi pastor Christian Römer oma eespool juba tsiteeritud anagrammluuletuse alla soovi, et albumioma-

⁴⁶ EAA, 1394-1-99, l. 98. Plötzi sissekande analüüsi vt Kaju, *Vive hodie*, 260.

⁴⁷ EAA, 1394-1-99, l. 96p. Böhmi sissekande analüüsi vt Kaju, *Vive hodie*, 152.

⁴⁸ Pühenduse tekst: *Paucis decus publicum curae: plures tuta disserunt* [Vähesed hoolivad avalikust aust, enamik arutleb kindlate asjade üle]; allkirjatekst: *salus Patriae publica curae omnino est* [... oleks kodumaa heaolu ülimalt heoleks].

nik koos oma reisikaaslas(t)ega jõuaks õnnelikult kohale „vaenuliku saatuse rünnakust räsitud kodumaale”.⁴⁹ Römeri kirjutatu (*In Patriam nouercantis fortunae insultus*) sisu võib panna samasse ritta Plötzi ja Dzikowiuse öelduga, kuid keeleliselt on nende fraaside ainus ühendav lüli sõna *patria*. Samamoodi kui eelnimetatud ei osuta Römeri kasutatud fraas ühelegi täpselt dateeritavale sõjasündmusele Liivimaal.

18. veebruaril 1702 kirjutas Österbotteni rügemendi pastor Jacob Garwolius Sangastes oma kolleegi albumisse Vergiliuse tsitaadi *Et haec meminisse juvabit* [Ja see aitab meenutada], mille allkirjas osutab, et nad viibivad „lepingut murdnud moskoviidi vastu [võitleva] isamaa sõjalaagris”.⁵⁰ Neis sõnades (*Moscovita Foedifragus*) ilmneb ka Garwoliuse hinnang, mis haakub Rootsi ametliku ja mitteametliku propagandaga oma sõjategevuse õigustamisel.⁵¹ Lepingumurdjaks nimetamine osutab ühemõtteliselt sellele, et Venemaa sõda Rootsi vastu peeti ebaõiglaseks. Teiselt poolt peegeldub siin sõjaõigustustes kasutatud tüüpiline retoorika, mille kohaselt üks pool armastab rahu, teine aga oli valmis seda rikkuma⁵² (siin vastavalt Rootsi ja Vene pool). Leping, mille murdmisele Garwolius osutab, on ilmselt Kärde rahupeping, mis sõlmiti 1. juulil 1661 ja millega lõpetati 1656.–1658. aasta Vene-Rootsi sõda. Lisaks võib 1701.–1702. aasta propagandatekstide tiitellehtedelt leida osutuse sellele, et Venemaa oli vahetult enne kalalætungi oma vastupidist soovi kinnitanud.⁵³ Tõenäoliselt peegeldub Garwoliuse sõnades Rootsi seisukoht, mida pastorid, sh (eelkõige?) sõjaväe juures teeninud pastorid, olid kohustatud vahendama.⁵⁴ Põhjus, miks ükski preisimaalane erinevalt Garwoliusest ei väljenda oma sissekandes isiklikku arvamust, peitub žanrikonventsioonide kõrval tõenäoliselt ka sissekandjate erinevas kodakondsuses — kui kasutada tänapäevast terminit —, ehkki nn haritlaste vabariiki kuulujad

⁴⁹ EAA, 1394-1-99, l. 115.

⁵⁰ EAA, 1394-1-99, l. 56. Garwoliuse sissekande analüüsi vt Kaju, *Vive hodie*, 162–164.

⁵¹ Vt Piirimäe, *The Just War*, 314, katalooginumbrid VII.4a–d; aga ka Kelch, *Liivimaa ajaloo järg*, 93–95, eriti lk 95; Vanamölder, „Kas Kelch luges ajalehti?“, 138.

⁵² Vt Piirimäe, *The Just War*, 196.

⁵³ Vt Piirimäe, *The Just War*, 314, katalooginumbrid VII.4a–d: a) ... *contra ius iurandum et nuperrime datam fidem*; b) ... *wieder seinen Eyd und noch kurtz vorher versicherte Treue und Glauben*; c) ... *wieder Eyd, und noch neulich versicherte Treu und Glauben*; d) ... *contra ius iurandum et nuperrime datam fidem* *wieder seinen Eyd und alle kurtz vorher gegebene Versicherung vorgenommenen Krieg*.

⁵⁴ Vt nt Vanamölder, „Kas Kelch luges ajalehti?“, 131–132.

püüdsid humanismi vaimus niisugustest asjadest enamasti üle olla ja kodumaaks tituleeriti kas kogu maailma või paika, kus on hea olla.⁵⁵ Samamoodi kui Garwolius oli Andreae Rootsi alam; Dzicowius, Ringeltaub, Plötz, Böhm, Römer ja Tolckemit olid seevastu Poola kuninga kaitse alla kuulunud kuningliku Preisimaa alamad. Poola väed olid aga 1700. aasta veebruaris koos Saksimaaga Liivimaale tunginud.

Kokkuvõtteks võib öelda, et samamoodi kui paljudes teistes sõja-aegsetes reisialbumites ei ole Adam Andreae omas sõjasündmustele kuigivõrd tähelepanu pööratud. Enamikus sissekannetes, ka sõja-aegsetes, käsitletakse hoopis üldisi eetilisi, poliitilisi (mitte päevapoliitika!) ja religioosseid teemasid, juhatamaks albumiomanikku eeskujuliku, vaga ja voorusliku eluni. Teatud juhtudel võib ka niisuguseid sissekandeid valitsevast sõjasituatsioonist mõjutatuks pidada või omandavad need sõja mõjul uue või aktuaalse tähendusvarjundi. Sõda küll peegeldub siinses albumis, ent mitte ükski konkreetne isik, lahing ega muu sündmus. Vaid kaks sissekannet, Christian Römeri ning Jacob Garwoliuse oma, võib siduda mõne kaasaegse sündmusega: esimene võib peegeldada kas Riia eeslinnade põletamist 1700. aasta algul Poola ja Saksi vägede lähenemise hirmus või Riia piiramist ja pommitamist samade vägede poolt; teine aga osutab üldiselt Venemaa sõnamurdlikkusele ja kallaletungile Liivimaale. Samad kaks sissekannet võib seostada ka kaasaegsete infokandjatega — propagandapamflett või ajaleht —, ent täpset allikat ei ole kummalgi juhul võimalik kindlaks teha. Teiste sissekannete puhul ei saa samuti välistada ajalehtede või propaganda mõju, kuid see ei ole kaugeltki nii selge kui kahe eespool nimetatatu puhul. Sõjale ja sõjast tingitud ohtudele osutasid peamiselt pastorid. Põhjus peitub eelkõige selles, et nad olid oma võrdlemisi laia suhtlusringkonna ning ametikohustuste tõttu ühed informeeritumad isikud; teiseks kuulus ametliku info jagamine ning ohtude eest hoiatamine nende ametikohustuste juurde.

⁵⁵ Andreae albumis vrd nt Thorni Maarja kiriku pastori Gottfried Weissi sissekande juurde kuuluvat sententsi *Patria est ubi bene est* ja Hamburgi pastori Johann Friedrich Mayeri valitud tsitaati Gregorioselt Nazianzosest *Nobis omnis terra et nulla terra patria est* (EAA, 1394-1-99, vastavalt leht 96 ja 30). Vt ka Kaju, *Vive hodie*, 119, 129.

Great Northern War as reflected in an autograph book from that time

PhD KATRE KAJU
National Archives of Estonia

Big wars affected entire societies and cultures, in all their various manifestations. War reflections can be found in the autograph books (*album amicorum*) that were popular in the early Modern Age, kept by students and representatives of other social groups, too. The Estonian Historical Archives in Tartu contain one autograph book from the Great Northern War years, kept by Adam Andreae, pastor of Saint George's Church in Riga. Andreae kept the autograph book from 1696–1702 and it consists of a total of 122 entries, 27 of them made during the Great Northern War. Only seven of those relevant entries contain references to the hostilities.

Like many wartime autograph books, the one kept by Adam Andreae contains little attention to military situation developments. Most of the entries, including those from the war period, tackle generally ethical, political (not policies of the day!) and religious topics as guidelines to the author's exemplary, pious and virtuous life. Still, even such entries can be to some extent deemed as affected by the war or at least they gained a new or vital connotation because of the war. Although some of the entries clearly reflect on the war, there are no references to any particular persons, battles or other related events. Only two entries, by Marienburg pastor Christian Römer and Swedish Army chaplain Jacob Garwolius, can be connected with an event of that time: the former can be associated with either the burning down of the Riga outskirts in early 1700 in fear of the approaching armies of Poland and Saxony or with the siege and bombardment of Riga by those troops, while the latter is a general reference to Russia's treachery and invasion of Livonia. The two entries can also be associated with information sources from that period, for instance a propaganda pamphlet or a newspaper, but the precise source cannot be established in either of the cases. The influence of newspapers and propaganda texts on other entries cannot be excluded either but none are as clear-cut as the two aforementioned entries. Mainly pastors

hinted at the war and the accompanying dangers in their entries. This is primarily because they had relatively wide circles of acquaintances and were among the most informed persons due to their official duties as those included sharing of official information and warning about various dangers.